

Ehrenberger Róbert

Egy reformkísérlet előtörténete – avagy Csehszlovákia útja az 1968-as megszállásig

A háború utáni csehszlovák fejlődés sajátos utat járt be, ami a maga nemében egészen egyedinek számított a volt szovjet blokk államai között. Cseh földön ugyanis a szocialista eszmék – az első köztársaság liberális államának egyfajta örökségeként – termékeny talajra leltek és sokak számára vonzóknak mutatkoztak a német megszállás és a háború éveiben. Egyértelműen ezzel a viszonylagos ideológiai és társadalmi beágyazottsággal magyarázható, hogy az 1946-ban tartott első és még valóban szabad választásokon a kommunista párt a cseh-morva országrészben megszerezte a szavazatok relatív többségét, Szlovákiában pedig a voksok mintegy harmadát. Mindez természetesen nem jelentette azt, hogy a cseh és a szlovák társadalom elfogadta volna a lenini és sztálini szovjet modell szolgálai átvételét és másolását. A szovjet katonáknak a hitleri rezsim megsemmisítésében és Közép-Európa német megszállás alóli felszabadításában játszott történelmi szerepe vitathatatlan és evidens volt mindenki számára, s ez joggal keltett tiszteletet sokakban a Szovjetunió iránt – ráadásul csehszlovák földön ez együtt járt egyfajta, a pánszláv érületnek köszönhető, eleve meglévő szimpátiával is a nagy keleti testvér iránt. Az ország népei azonban ettől még nem akartak egy másolt és erőszakkal rájuk transzplantált szovjet mintájú rezsim keretei között élni. A „szocializmus csehszlovák útja”¹ inkább valami olyasmit jelentett (volna), amit tömören így ragadhatunk meg: az alapvető szabadságjogok biztosítását a piacgazdaság körülményei között, a szociális biztonság és az állami gondoskodás elemeivel kombinálva.

Az önálló csehszlovák út gyakorlati „kísérletére” azonban nem adódott érdemi lehetőség: a Hitler-ellenes koalíció gyors felbomlása, a hidegháború és a nagyhatalmi fegyverkezési verseny kezdete lehetetlenné tette a szovjet modelltől való eltérést. Mint az közismert, az ötvenes évekre – a térség más államaihoz hasonlóan – Csehszlovákiában is kiépült és az élet minden területén uralkodóvá vált a szovjet típusú bürokratikus hatalmi struktúra és diktatórikus irányítási rendszer.

A Sztálin halála utáni időszak azonban – az egyszerűség kedvéért most hívjuk ezt a néhány évet a hrucsovi enyhülés korszakának – nem hagyta érintetlenül a Prágából irányított rezsimet sem. Az ekkor született politikai intézkedések egyik legfontosabbika a Csehszlovák Kommunista Párt (CSKP) Központi Bizottsága (KB) Elnökségének 1962. augusztus 3-i ülésén hozott azon határozata volt, amellyel az Antonín Novotný vezette grémium elrendelte az egy évtizeddel korábban lefolytatott törvénytelen perek és eljárások felülvizsgálatát² (történt mindez a Szovjetunió Kommunista Pártja /SZKP/ XXII. Kongresszusa nyomán a hatvanas évek elején erőre kapott desztalinizációs folyamat eredményeként). Bő egy évvel később, 1963. augusztus 22-én a csehszlovák Legfelsőbb Bíróság nyilvánosságra hozta, hogy a vizsgált gottwaldi időszakban több mint négyszáz egykori kommunista tisztségviselőt vádoltak meg igaztalanul (egy részüket ki is végezték).³ A vádlottak közül a rendkívüli perorvoslati eljárásokban utólag senkit (!) sem találtak bűnösnek, és az ítéleteket hatályon kívül helyezték.⁴

A fentiek mellett és ellenére hamar nyilvánvalóvá vált azonban, hogy a Novotný-féle vezetés leginkább csak a szavak és a szimbolikus tettek szintjén nevezhető a múlt érdemi tisztázása elkötelezettjének és a tiszta lappal való újrakezdetés hívének. Ilyen látványos lépés volt Sztálin hatalmas prágai szobrának lebontása a talapatzáról 1962 végén, vagy Klement Gottwald bebalzsamozott holttestének elvitele a számára épített mauzóleumból. Ennél már némileg többet jelentett, hogy a CSKP KB 1963. áprilisi és szeptemberi ülésén a gottwaldi vezetés maradékát is leváltották állami és pártfunkcióiból (ekkor esett ki végleg a hatalomból Karol Bačilek, az egykor rettegett állambiztonsági miniszter is). A valódi, a rendszer és a hatalmi struktúra lényegét érintő reformok azonban elmaradtak, az elkövetett bűnökkel való őszinte szembenézésről nem is beszélve. Erre utalt például, hogy nem hozták nyilvánosságra azt a jelentést, amit a törvénytelen ségek feltárására és kivizsgálására felállított bizottság készített a jogtipró eljárások részleteiről, valamint – minden másnál beszédesebb jelenségként – még csak szó sem esett a több tízezer *nem kommunista* politikai elítélt és internált személy ügyének felülvizsgálatáról. Novotný látszatintézkedései nem oldották meg a felszín alatt egyre inkább érlelődő társadalmi és politikai válság által felvetett kérdéseket, sőt a rehabilitációs folyamat erőteljesen felemásra sikeredett volna inkább csak olaj volt a tűzre – főként az értelmiség számára. Emellett a rezsim számára komoly teherként jelentkezett az a tényező, amit leginkább a *generációváltás* elnevezéssel ragadhatunk meg. A még 1945 előtt szocializálódott politikai- és szakembergárda mellett felnőtt egy új nemzedék, amely első felnőttkori közösségi benyomásait már a létező szocializmus korlátai között szerezte, és hamar fogékonnyá vált a hatvanas évek során a nyugati világban is egyre népszerűbb antisztálinista „újbaloldali” eszmék iránt. Ennek az új nemzedéknek a tagjai a saját jelenük teherképeinek és válságjelenségeinek vizsgálata közben visszanyúltak a régi köztársaság örökségének

pozitív vonásaihoz, és felismerték a párt és az állam különválasztásának szükségességét, sőt egyre inkább hangoztatni kezdték a rendszer érdemi demokratizálódásának fontosságát.

A mind súlyosabb társadalmi problémák orvoslása érdekében a pártvezetés és személyesen Novotný elsőként a stagnáló gazdaságnak kívánt lendületet adni. A gazdasági kérdések megoldása amúgy is a csehszlovák társadalom előtt álló egyik legfontosabb kérdéssé vált az elhibázott merev tervutasításos irányítási rendszer miatt, ami kedvezőtlenül érintette a lakosság életszínvonalát. A gondokat hosszabb távon csak növelte, amikor Novotný a hatvanas évek elején ismét egy irreálisan nagy volumenű gazdasági programot hirdetett meg – az 1960–1965-ös évekre vonatkozó népgazdasági tervet –, ami azonban már 1962-re kifulladt. Erre a pártvezetés átmenetileg felfüggesztette annak végrehajtását, és a gazdaságot ún. „éves áthidaló tervekkel” próbálták meg stabilizálni.⁵ E koncepció azonban számos sebből vérzett. A realitásoktól való elrugaszkodás az alapvető termékek termelési előirányzataiban, valamint a beruházások meghatározásában mutatkozott meg különösen élesen. A külkereskedelem számára meghatározott célok a KGST-tagországok gazdasági struktúrájának itt most nem részletezhető változásai miatt nem bizonyultak reálisnak, aminek következtében a vizsgált időszakban visszaesett az egyik legfontosabb gazdasági húzóágazat, a csehszlovák gépexport volumene a legfőbb felvevő piacnak számító szocialista országokba. A harmadik világ „gyengén fejlett” országainak korábban meg gondolatlanul nyújtott hitelek visszatérülése korántsem a remélt ütemben haladt, nyilvánvalóvá vált, hogy a hitelek folyósítása idején túlbecsülték ezen országok várható gazdasági fejlődését. Mindezekkel párhuzamosan elhanyagolták a mezőgazdaság fejlesztését, aminek következtében Csehszlovákia egyre nagyobb mértékben szorult rá az élelmiszer- és mezőgazdasági nyersanyagimportra. A termelékenység növeléséhez elengedhetetlenül szükséges műszaki kutatások is komoly gondokkal küszködtek, mivel a tervutasításos modell merev kereteihez ragaszkodó politikai és gazdasági vezetés képtelennek bizonyult reális műszaki fejlesztési koncepció kialakítására.

1965 elején a döntéshozók végre elkezdték a gazdaságirányítás tovább már el nem odázható reformjának előkészítését (a közgazdászok széles körének bevonásával). Ebből a hosszú vita-folyamatból születtek meg az új gazdasági mechanizmus alapelvei. Ennek a folyamatnak az egyik vezéregyénisége Ota Šik közgazdász professzor volt, aki egy addiginál jóval liberálisabb gazdaságirányítási modellben látta a megoldás garanciáját. Šik a pártvezér-államfőt még a közös mauthauseni fogság idejéből ismerte, ami kétségtelenül helyzeti előnyt biztosított számára a lobbizás és az érdekkijárási rendszerében. Tagja volt a CSKP Központi Bizottságának és elnöke a Csehszlovák Tudományos Akadémia Gazdaságkutató Intézetének. Elképzelésének lényege az állami stratégiai (hosszú távú) tervezés és a piacgazdaság elemeinek egyfajta kombinációjaként ragadható meg. Ennek jegyében sürgette a kereskedelem minden szegmensében érvényesülő szigorú állami ármonopólium feladását (árliberalizáció), valamint reménybeli húzóerőként a magánvállalkozások működésének engedélyezését.⁶ A pártvezetés ezeket az elképzeléseket csak komoly kompromisszumok árán volt hajlandó tárgyalási alapnak tekinteni. A CSKP 1966-ban megtartott XIII. kongresszusán rábólintottak ugyan a reformprogramra, annak érdemi része azonban – elsősorban a kiváltságait és hatalmi pozícióit féltő pártapparátus ellenállása miatt – csupán papíron valósulhatott meg. Az új modell általános bevezetését követően ugyanakkor számos olyan probléma merült fel, amire a pártvezetésnek nem volt megalapozott válasza. Ilyennek volt tekinthető a vállalatok jövedelmének tervezettnél nagyobb mértékű növekedése, a termelékenység és az átlagbérek arányának kedvezőtlen alakulása, a meginduló infláció stb. Lényeges hiányosságként értékelhetjük, hogy a gazdaságpolitikai alapokat a reform egyáltalán nem érintette, az a gyakorlatban sokkal inkább szervezeti változtatásokban manifesztálódott (vagyis elmaradt az átfogó új gazdaságpolitikai koncepció kidolgozása).⁷

Az 1967-ben elinduló változások annyi érzékelhető eredménnyel azonban mégis jártak, hogy a csehszlovák vállalatok a szigorú tervutasításos rendszer közel két évtizede után – ha korlátozottan is, de – lehetőséget kaptak az önálló tervezésre, valamint a piacnak mint termelést szabályozó és ösztönző tényezőnek fokozottabb figyelembevételére. A reform így mégis egyfajta új lendületet adott a gazdaságnak, és a társadalomban is érezte hatását – elsősorban az értelmiség körében. Erőteljes vitákat generált és mintegy katalizátorként a folyamatok alkotó továbbgondolására serkentett. A XXI. század első évtizedeinek világából visszatekintve csekélységnek tűnhet, de ötven évvel ezelőtt igen lényeges változásnak számított egy totalitárius kommunista országban példának okáért az is, hogy újra megjelenhettek a magántaxik a főváros, Prága utcáin (ami voltaképpen a magánszektor egyfajta visszatérését jelentette).⁸

A hatvanas évtized ugyanakkor a szellemi életben is új impulzusokat hozott. Írók, újságírók, filozófusok, tudósok, művészek és egyetemisták kezdtek másként és máshogyan gondolkodni a társadalomról, a demokráciáról, a szocializmusról, az ország jövőjéről, függetlenül attól, hogy kommunisták (párttagok) voltak-e, avagy sem. Virágzásnak indult a cseh irodalom (Milan Kundera, Bohumil Hrabal, Václav Havel stb.), a színház és az új kifejezési lehetőségeket kereső film (Jiří Menzel), világhírnevet szerezve alkotóinak. Sorra alakultak a

változásokat sürgető és a reform szükségességének gondolatát társadalmi szinten is elhíntó értelmiségi vitaklubok, civilszervezetek és egyesületek.

A hatvanas évtized csehszlovák társadalma számára külön teherként jelentettek a nemzeti ellentétek csehek és szlovákok között, bár tény, hogy a probléma szinte egyidős volt az 1918-ban létrejött állammal. A nyugati országrész történelmi fejlődésének eltérő és elkülönült útja jóval fejlettebb kulturális és gazdasági erőforrásokat teremtett Csehországban, mint az új entitásként színre lépő Szlovákiában. A cseh tisztviselői kar létszámában, képzettségében messze felülmúlta a magyar közigazgatás idejében alig létező szlovák hivatalnoki karét. Ebből a tényből is következett, hogy a szlovák területek államigazgatási pozícióit is nagy többségében csehek foglalták el. A gazdaság szintén erőteljesen cseh központú volt, s ez a jelenség csupán 1948 után kezdett el megváltozni, elsősorban a nagy kassai acélkombinát felépítésével. Mindez azonban nem változtatott azon a sokat hangoztatott sérelmi helyzeten, miszerint a szlovákságot másodrendűként kezelték az állam zömében cseh vezetői. A szintén cseh Novotný érzéketlenül viszonyult a keleti országrész többségi nemzetének egyenjogúságra törekvő igényeivel, az ezzel kapcsolatos jogos panaszokra és egyre növekvő elégedetlenségre nem volt érdemi és megnyugtató válasz. Ennek ékesszóló jele volt, hogy a szlovák nemzeti szervek hatáskörét a központi, Prágában székelő hatóságok és pártszervek javára erőteljesen megnyirbálták. A szlovák értelmiség ugyanakkor saját vélt vagy tényleges sérelmeit az egész szlovák nép sérelmeként aposztrofálta. A meginduló – és mint láthattuk, erősen felemás – rehabilitáció szintén hátrányosan érintette ennek az országrésznek a pártelitjét, tekintve, hogy az évtized elején börtönéből kiengedett szlovák Gustav Husák és társai a politikai élet periférikus területein kaptak csak új beosztást, míg az ötvenes évek kirakatpereinek cseh nemzetiségű sértettjeiből több esetben miniszter, nemzetgyűlési képviselő vagy KB-tag lett. Az érintett szlovák pártemberek ezt természetesen erőteljesen nehezményezték, és mártírszerepben tetszelegve népszerűségük növelésére használták fel a helyzetet, mintegy saját maguk sorsával reprezentálva az egész szlovákság helyzetét a cseh dominanciájú Novotný-féle Csehszlovákiában.⁹ Ennek nyomán egyre inkább felerősödtek az államszervezet föderatív átszervezésére irányuló követelések, amelynek a problémaköre 1968-ban is az egyik legfontosabb megoldandó kérdése lett az egész reformkurzusnak.

A Csehszlovákiában zajló folyamatok természetesen nem kerülték el a Kreml urainak figyelmét sem, különösen azt követően, hogy 1964 októberében saját munkatársai megbuktatták Nyikita Hruscsovot, és Leonid Brezsnyev, továbbá Alekszej Koszigin léptek a helyére, az előbbi mint az SZKP KB új első titkára (később főtitkára), az utóbbi pedig mint a Szovjetunió Minisztertanácsának elnöke. Mindketten már a sztálini időkben is magas párt- és állami posztokat foglaltak el, sőt Koszigin a „Gazda” (Sztálin) életének utolsó szakaszában tagja volt a legközelebbi munkatársakat tömörítő Politbüro-nak (a Politikai Bizottságnak) is. Brezsnyevet az SZKP 1952. őszi XIX. kongresszusán választották meg a Központi Bizottság titkárának, majd bekerült az újonnan létrehozott Elnökség póttagjai közé. Koszigin korábban miniszterként, az Állami Tervbizottság elnökeként, majd miniszterelnök-helyettesként szerzett nagy rutint az államapparátus irányításában és a kormányzati munkában. Brezsnyev a hadsereg politikai főcsoportfőnökének első helyetteseként, később a Kazahsztán Kommunista Pártja első titkáraként, míg Hruscsov uralmának utolsó éveiben a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének elnökeként (államfőként) vett részt a szovjet birodalom központi vezető apparátusában, s ebből a kvázi államfői székéből repítette őt a legelső posztra a Hruscsovot megbuktató 1964. októberi puccs. Láthatjuk tehát, hogy mindketten a sztálini „iskolában” sajátították el a hatalomgyakorlás és politikacsínálás művészetét (ezt 1968-ban a prágai reformerek a saját bőrükön fogják majd keserűen megtapasztalni). Hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy a gazdasági reformlépések miatt Novotný és köre kevésbé számíthat az új moszkvai vezetés szimpátiájára és feltétlen támogatására, mint Hruscsov idejében.¹⁰

A Kreml mellett az NDK vezetéséről is kiderült, hogy bizalmatlanul szemléli a csehszlovák gazdaságirányítás rendszerének még a mérsékelt revízióját is: Walter Ulbricht keletnémet pártvezető az ortodox szovjet modelltől való legkisebb eltérést is életveszélyesnek tartotta a két világrendszer talán leginkább fenyegetett európai határszakaszán elhelyezkedő kommunista német állam számára. A Német Szocialista Egységpárt (NSZEP) vezetői szemében a fennálló helyzet, a „status quo” megőrzése jelentette a hatalom szilárdságának legfőbb garanciáját.

Mint az várható volt, a gazdasági reformlépések nyomán a testvérpártok vezetői közül számosan (leginkább Berlinben és Varsóban) a lehetséges politikai következményektől tartottak leginkább. Csehszlovákia geostratégiai szempontból rendkívül fontos volt ugyanis a Varsói Szerződés számára: Lengyelországgal és az NDK-val közösen a keleti blokk ún. északi szárnyát képezte, továbbá közvetlenül volt határos a legerősebb európai NATO-tagállammal, az ősellenségnek tekintett NSZK-val, ráadásul erős szárazföldi hadsereggel is rendelkezett. Az aggódo ortodox kommunista vezetőkben egy esetlegesen létrejövő különutas prágai külpolitika a keleti blokk katonapolitikai és stratégiai meggyengülésének rémképét vetítette előre. Semmi szín alatt sem kívánták megengedni, hogy Közép-Európa szívében, a várható európai szárazföldi háború fő frontszakaszán egy

ingadozó szövetséges nehezítse helyzetüket. Így is épp elég fejtörést okozott Moszkvának és a Varsói Szerződésnek Románia dacos függetlenedése. Ezt az érzést az 1968-as év csehszlovákiai eseményei és a „Prágai Tavasz” reformlépései sokszorosára fokozták majd a későbbiekben. A kérdés jelentőségét tovább élte, hogy – ellentétben a többi, térségbeli csatlós állammal – Csehszlovákia területén 1945 óta nem állomásoztak szovjet csapatok.¹¹ A szovjet vezetés ennek a számára kedvezőtlen helyzetnek a megváltoztatására többször is kísérletet tett a korábbi évek során (legerőteljesebben 1955-ben, az osztrák államszerződés évében – ti. Moszkva az Ausztriából kivont csapatai legalább egy részét csehszlovák területen kívánta elhelyezni). Bár Prága ekkor késznek mutatkozott a szovjet igény teljesítésére, Hruscsov végül elállt ettől az elképzeléstől – valószínűleg elég garanciát jelentett számára az, hogy Novotný mutatkozott Moszkva leghűségesebb szövetségesének a térségben bel- és külpolitikai téren egyaránt. A későbbiek során azonban Brezsnyev és Koszigin – már a hatalom csúcán – ismét felvetették a szovjet csapatok csehszlovákiai jelenlétének szükségességét. Ennek fényében nem meglepő, hogy az 1966-ban elindított, majd 1968-ban már politikai síkra terelődött változások csak gyengítették a prágai vezetők esélyét arra, hogy a „nagy testvér” hadereje a továbbiakban is távol tartható legyen Csehszlovákiától.

Az 1968. augusztusi események a szkeptikusokat igazolták: a varsói „ötök” augusztus 21-i katonai inváziója révén szovjet hadosztályok egész sora vonult és rendezkedett be tartósan Csehszlovákiában. Mindez jelentősen erősítette Moszkva közép-európai katonapolitikai pozícióit a NATO térségbeli szárazföldi potenciáljával szemben. A megszállást katonailag legfelsőbb szinten levezénylő Andrej A. Grecsko marsall, szovjet honvédelmi miniszter egész nyíltan beszélt erről a magyar kollégájával, Czinege Lajossal folytatott 1968. szeptember 4-i moszkvai megbeszélésen (két héttel a bevonulás után): „...csapataink jelenléte a CSSZK-ban¹² az európai stratégiai helyzetet igen nagy mértékben javunkra változtatta meg. Jelenleg Közép-Európában a legfontosabb pozíciók a kezünkben vannak. A CSSZK területén 24, az NDK-ban 21 hadosztály áll készen bármilyen feladat végrehajtására.”¹³ Úgy vélem, ennél egyértelműbben nem is lehetett volna leírni a katonai agresszió melletti döntés talán legfőbb mozgatórugóját. Igazából nem volt szó másról, mint hogy a dubčeki reformkurzus által megtestesített – és a sokak, így Kádár János által is sokáig kétségbe vont – „ellenforradalmi veszélyt” kihasználva, a birodalmi szintekben gondolkodó szovjet katonai stratégák és döntéshozók megragadták a kínáló alkalmat arra, hogy a sztálinista gyökerű politikai vezetés zsigeri félelmeire alapozva villámgyorsan elérjék a szovjet haderő létszámának régóta tervezett jelentős megemelését Európa szívében. Tették mindezt annak biztos tudatában, hogy az ezernyi belső és külső gondtól gyötört és a Vietnámban amúgy is lekötött Egyesült Államok nem fog beavatkozni Prága védelmében – hisz nagyon is érvényes volt még a jaltai világtrend.¹⁴

A fentiekhez kapcsolódóan – a moszkvai vezetés ötven évvel ezelőtti döntéseinek és attitűdjeinek további megértése érdekében – feltétlenül szükséges még, hogy legalább vázlatos áttekintéssel rendelkezünk a szovjet stratégiai és katonapolitikai elgondolások korszakbeli alakulásáról. Hruscsov uralma idején a szovjet katonai doktrína még azon az elképzelésen alapult, hogy az eljövendő háború kitérésének pillanatát – az addigi háborús tapasztalatoknak megfelelően – a feszültség erőteljes növekedése és elmélyülése fogja megelőzni a nemzetközi kapcsolatokban. Ez a nézet tehát egyfajta felkészülési időt hagyott a szemben álló katonai tömbök számára a hadművelet tényleges megindítása előtti sorsdöntő napokban. A hatvanas évek közepére azonban ez a doktrína egyre inkább elavultnak számított, mivel teret nyert az a meggyőződés, hogy a nyugati hatalmak váratlanul, az ellenségnek felkészülési időt nem hagyva, atomfegyverek azonnali bevetésével fogják megindítani a háborút. A szovjet hadművelési tervezők ehhez igazított új elképzelései szerint ebből az következett, hogy a várható hadászati csapásirány frontvonalában elhelyezkedő csehszlovák hadsereg elsőlépcsős seregtestjeit és alakulatait már a hadművelet megindulásának első pillanatában teljes harcászaltszükségbe kell helyezni, és képessé kell tenni arra, hogy legfeljebb három órán belül konkrét harc feladat végrehajtására alkalmassá váljanak. Mindez logikusan vonta maga után a nukleáris fegyverek késedelem nélküli bevetésének kulcsfontosságú kérdését. A korábbi elgondolások szerint a Csehszlovák Néphadsereg hadművelési-harcászati rakétacsapatainak atomtöltetek kilövésére és célba juttatására is képes harceszközei a Szovjetunió területén elhelyezkedő atomrobbanófej-készletekből kapták volna az ellátást harc feladataik végrehajtásához. Ez a nézet azonban a felkészülési időszakokkal már nem számoló új stratégia alapján tarthatatlanná vált, mivel nem garantálta, hogy a döntő fontosságú katonaföldrajzi helyen állomásozó csehszlovák szövetséges alakulatok tartani tudják magukat az atomfegyverekkel operáló ellenség támadásának első időszakában (ami akár el is döntheti a háborút Európában). A szovjet politikai és katonai döntéshozók már a brezsnyevi éra kezdetén abban látták a probléma megoldását, hogy az operativitáshoz szükséges számú nukleáris robbanótöltetet csehszlovák területen telepítik, és azok kezelésére, őrzésére szovjet katonai szakszemélyzetet vezényelnek Csehszlovákiába, azok állandó jelenlétével számolva.¹⁵ A tervet épp az előbb már emlegetett Grecsko marsall, a Varsói Szerződés Tagállamai Egyesített Fegyveres Erőinek akkori főparancsnoka (1967-től a Szovjetunió honvédelmi minisztere) támogatta leginkább. A szóban forgó töltetek és kezelőszemélyzetük telepítése – propagandisztikus okokból – a prágai vezetés formális kezdeményező kérését feltételezte. A folyamat és a végrehajtás el is kezdődött: 1966-ban és 1967-ben három, taktikai robbanófejek indítására alkalmas rakétasiló épült meg Csehszlovákiában (az előirányzatok

szerint mintegy ötszáz fős szovjet kezelőszeméllyel). Mindez nagymértékben növelte a stratégiai szempontból amúgy is fontos ország jelentőségét az SZKP vezetői számára, s a későbbiekben is döntő mértékben befolyásolta viszonyulásukat a „Prágai Tavasz” reformjaihoz (nyilvánvalóan kizárva mindenféle önállósodási vagy akár csak a nemzetközi mozgástér növelésére irányuló csehszlovák szándékot – a katonai szempontok minden egyéb megfontolást felülírtak).

A Csehszlovákia népei és társadalma számára egyszerre varázslatos és drámai 1968-as esztendő eseményeihez az azt megelőző év szolgáltatta az igazi nyitányt, a „bevezetést”. A sors fintora, hogy egy távoli történés generálta az események eszkalációját: ez pedig az 1967 júniusában lezajlott arab–izraeli hatnapos háború volt. Közismert, hogy a kelet-európai szocialista államok nem csupán diplomáciai eszközökkel, de jelentős haditechnikai szállításokkal, fegyverekkel, kiképzőkkel és komoly hírszerzési kapacitással is segítették a közel-keleti arab államok politikáját, amely erőteljesen az önálló Izrael állam ellen irányult – már annak 1948-as létrejötté óta. Természetesen mindezzel a Szovjetunió által folytatott irányvonalat követték. Ebben a vonatkozásban kiemelkedő volt a fejlett csehszlovák hadiipar és az arra alapuló fegyverexport szerepe már az ötvenes évektől kezdve. Ennek fényében nem meglepő, hogy az Egyesült Arab Köztársaság (Egyiptom),¹⁶ Jordánia, Szíria és Irak 1967 júniusában bekövetkezett gyors és katasztrofális háborús katonai veresége a szocialista tábor számára súlyos presztízsvesztést jelentett. A keleti blokk arabbarát politikájának látványos kudarca a Novotny-rendszer számára ugyanakkor belpolitikai válságot is generált – vélhetően ennek hátterében az okok között az arab világ felé irányuló csehszlovák hadiipari szállítások volumenének az európai kommunista államok körében páratlanul magas aránya is ott szerepelt. Az arab hadviselő felek kudarcára s az ebből adódó presztízsvesztésre a rezsim a rendőrállami módszerek fokozásával és a katonai elit hatalmának növelésével válaszolt, így próbálta elejét venni az esetleges ellenzéki hangok felbukkanásának. Az adminisztratív módszerek erősödése azonban csak erősítette a belpolitikai krízist. A tiltakozás ezúttal is – mint általában társadalmi válságok idején lenni szokott – az értelmiség köréből indult ki.

1967 júniusának végén rendezték meg Prágában a Csehszlovák Írószövetség IV. Kongresszusát. Ezen a fórumon az ország humánértelmiségének színe-java megjelent, s a kongresszuson felszólalók a társadalom meghatározó tényezői közül elsőként ítélték el határozottan a rezsim által vállalt szerepet a kialakult arab–izraeli konfliktusban és annak kezelésében.¹⁷ Ezek után olyan intenzív és nyílt vita alakult ki a résztvevők körében a Novotny fémjelzte rendszer irányvonalával kapcsolatban, amit 1948 óta nem tapasztalhatott meg a társadalom. A kongresszus nem csupán az ország külpolitikáját illetve éles bírálatot, de igazi nóvumként a belpolitikai kérdésekről is őszinte kritikát fogalmazott meg. Határozottan és bátran elítélte az írók, költők, általában az értelmiség ellen alkalmazott repressziót, a cenzúrát, az adminisztratív intézkedéseket, az alkotás szabadságának gúzsba kötését. A felszólalók javaslatokat és termékeny gondolatokat fogalmaztak meg az egyre nyilvánvalóbb társadalmi válság megoldásával és az ország jövőjével kapcsolatban. Az ellenzéki hangok, a nonkonformizmusként és minden represszió ellenére is jelen lévő másként gondolkodóknak egy korábban soha nem látott demonstrálását jelentette mindez. Fellépésükkel a csehszlovák írók a társadalom elemei igényeit fogalmazták meg a kultúra és a közélet demokratizálása, az általuk igaznak és valódinak tekintett szocialista demokrácia megteremtésének érdekében. A közel-keleti kérdéshez való viszony boncolgatásán keresztül eljutottak a sajtó- és szólásszabadság követeléséig, valamint a gondolatok szabad megfogalmazásának és terjesztésének mint fundamentális alapjognak a hirdetéséig – a masaryki liberális polgári tradíciók fényében. Mindezzel egy addig kikezdehetetlennek számító alapelvet kérdőjeleztek meg: nevezetesen a kommunista párt kizárólagos és egyedüli vezető szerepének érinthetlenségét, valamint a munkásosztály vezető szerepét a csehszlovák társadalomban.¹⁸ Kimondták továbbá, hogy a leninizmus a szocializmus jellegzetesen „orosz jelensége”, ami máshol – így Csehszlovákiában – alkalmazhatatlan.¹⁹ A megzavarodott pártvezetés – élén az ideológiai irányításért felelős Jiří Hendrych KB-titkárral, aki Novotny után a pártelnökség legbefolyásosabb tagjának számított – azonnal a megtorló, adminisztratív intézkedések ősi eszközéhez nyúlt. Ennek keretében betiltották és egy, a kulturális minisztérium alá rendelt új hetilappal helyettesítették az Írószövetség népszerű lapját, a *Literární novinyt*, pártfegyelmivel sújtották az Írószövetség egyes tagjait, másokat pedig kizártak a pártból. Válaszul az ellenzéki hangok felerősödésére, elvetették az *össznépi állam* ideológiai koncepcióját, amelyben mintegy már nem létezhetnek a szocializmussal ellentétes érdekek és nézetek, s visszatértek a „szocializmus építésének” egy korábbi szakaszához: nevezetesen a proletariátus diktatúráján alapuló osztályállam gondolatához, amelynek a „reakciós elemek” elleni megtorló funkciójáról már bőven lehettek a hatvanas évek felnőtt generációinak is saját tapasztalatai. Ezekkel a módszerekkel azonban már nem lehetett célt érni: a társadalom pártvezetéssel szembeni elégedetlenségét csak növelték a jelzett intézkedések. A válság az őszi hónapokban kulminált, amikor a Novotnyval és egyszemélyi hatalomgyakorlási módszereivel szembeni ellenérzések már a legmagasabb pártfórumokon is nyíltan megmutatkoztak.

Ennek ékes jele volt a CSKP KB 1967. október végén tartott plénuma, amelyen a belső pártellenzék vezetője, Alexander Dubček, aki ekkoriban a szlovák párt első titkáráként tagja volt az Elnökségnek, élesen bírálta

Novotnyét és diktatórikus módszereit.²⁰ Kritikájának éle a túlzott hatalomkoncentráció ellen irányult és sürgette a pártvezetői, valamint az államfői funkció elkülönítését. Novotny erre adott indulatos kitérése, illetve a belső ellenzék nacionalizmussal való megvádolása volt lényegében az elindítója annak a viharos elnökségi és központi bizottsági ülésorozatnak, amely a párt egységének, szerepének és irányítási módszerének kérdésével, valamint az államfői és a pártvezetői beosztás szétválasztásának igényével foglalkozott. Ezekkel párhuzamosan, 1967. október 31-én tömegtüntetés zajlott le Prága közterein, amelyben főleg az egyetemi ifjúság vett részt. Sajátos módon szociális jellegű volt a résztvevők legfőbb követelése: az egyetemi kollégiumi férőhelyek minőségének és ellátottságának azonnali javítása szerepelt az elérendő célok listájának élén. Nyilvánvaló volt azonban a megmozdulás burkolt politikai jellege és egyben jelentősége is, hisz a tömegek megjelenése az utcákon épp a Novotnyét bíráló KB-ülés zárónapjára esett! A rendőrség jelentős erők felvonultatásával lépett fel a tüntetőkkel szemben, ami azonban hosszabb távon nyilvánvalóan nem oldott meg semmit.

Ebben a légkörben került sor Leonyid Brezsnyev szovjet pártvezető sokak számára váratlan prágai látogatására 1967. december 9-én. A vizit mögött Novotny akciója állt, aki néhány nappal korábbi moszkvai tartózkodása során maga szorgalmazta a birodalom urának nem hivatalos útját, azt remélve, hogy a szovjet pártfőtitkár jelenlétében sikerül majd elszigetelnie az ellenzéki hangokat, ezzel véget vetve a hatalmi válságnak. Brezsnyev azonban nem állt ki egyértelműen Novotny mellett. Útját sokkal inkább arra használta fel, hogy a csehszlovák pártelnökség több tagjával külön-külön folytatott megbeszélések révén tisztázza önmaga és a szovjet Politbüro számára a csehszlovák belpolitikai helyzetet. Mintegy 18 órán keresztül, másnap reggelbe nyúlóan tárgyalt az Elnökség tagjaival. Fellépésével elsősorban azt akarta elkerülni, hogy a belső hatalmi küzdelem okozta zavarok miatt nehézségek lépjenek fel a mindig is elsődleges fontosságúnak tartott szovjet–csehszlovák kapcsolatokban. Tárgyalópartnereinek java része változásokat sürgetett Csehszlovákia vezetésében, jellemző módon nem magát a rendszer működési mechanizmusát, az elhibázott bel- és gazdaságpolitikai vonalvezetést, hanem sokkal inkább a pártvezér-államfő személyes karakterét és autoriter személyiségjegyeit bírálva. Brezsnyev hamar belátta, hogy Novotnyt nem lehet megmenteni, kicsúszott lába alól a talaj (váratlanul még a korábban Novotny leghűségesebb támogatójának és jobbkezének számító ideológiai KB-titkár, Hendrych is szembeszállt addigi patrónusával). Az SZKP vezetőjének ugyanakkor azt is látnia kellett, hogy az Elnökség tagjai megosztottak a *hogyan tovább* kérdésében, s egyelőre nem tudnak megállapodni egy lehetséges utódjelöltben. Türelmét veszítve a szovjet vezér végül a következő híres mondatával állt fel a tárgyalóasztaltól: „*Eto vase gyelo*” (Ez az önök dolga). Brezsnyev eme kijelentését a Novotnyval szemben álló elnökségi tagok lényegében úgy értelmezték, hogy Moszkva zöld utat adott a szükséges személyi változtatások számára, kvázi jóváhagyta az első ember leváltását.

1967. december 11-én összeült a CSKP KB Elnökségének rendkívüli ülése. Az ülés fő napirendi pontja a vezető tisztségek szétválasztása feletti vita volt. Eleinte patthelyzet alakult ki, mivel a tagok közül öten a köztársasági elnöki és a pártfőtitkári poszt megosztása mellett, öten pedig ez ellen szavaztak. Novotny ellenfelei élesen kritizálták az ország vezetőjének a szlovákkérdésben elfoglalt merev álláspontját és politikáját, amelynek – mint már erre fentebb utaltunk – egyik legutóbbi jele az volt, hogy az első titkár még az októberi KB-plénumon „szlovák burzsoá nacionalistának” nevezte az ellene fellépő Dubčeket és társait (elővette a nemzetiségi kártyát).²¹

Az izgalmas politikai és hatalmi játszma következő fejezete a CSKP Központi Bizottságának 1967. december 19–21-i háromnapos ülésén kezdődött el. Ezen a plénumon a testület tagjainak többsége már a pártellenzék és Dubček mellett állt ki. A pozsonyi magyar főkonzulátus által néhány héttel később megszerzett bizalmas információ szerint a 102 jelen lévő KB-tag közül 69-en szólaltak fel a plénumon, ezenkívül 44-en írásban adták le észrevételeiket és megjegyzéseiket.²² A hozzászólások többsége alapos érvekre támaszkodott Novotny bírálatában és a változások szükségességének hangoztatásában. Személyi kérdésekben azonban ez alkalommal sem született döntés, így a tanácskozást a következő év elejére napolták el.

Ennek megfelelően a Központi Bizottság ülésének folytatására már az új esztendőben, 1968. január 3-án került sor. Előzőleg – a KB megbízásából – a személyi javaslatok megtételére egy 11 tagból álló *ad hoc* konzultatív bizottság alakult Jozef Boruvka²³ KB-tag vezetésével, mégpedig a kerületi és a prágai pártbizottságok 1-1 kiküldöttjének részvételével. Ez a bizottság elemezte a decemberi ülésen elhangzottakat, a beérkezett javaslatokat, majd január 4-én, a folytatólagos KB-plénium második napján 9:2 arányban indítványozta, hogy a Központi Bizottság hozzon határozatot az államfői és a pártvezetői tisztség személyi szétválasztásáról.

Másnap, 1968. január 5-én reggel Novotny felkereste Boruvkát, és közölte vele, hogy még aznap benyújtja lemondását a CSKP KB első titkári funkciójáról, s a maga részéről utódjának Dubčeket javasolja majd.²⁴ Ezt követően az Elnökség rendkívüli ülést tartott, ahol egyhangúlag javasolták Novotny felmentését és a szlovák pártvezető megválasztását. A Központi Bizottság még a délelőtt folyamán végre is hajtotta a személycserét. A CSKP KB új első titkára és ezzel az ország első számú vezetője – Csehszlovákia történetében először – egy

szlovák politikus, Alexander Dubček lett.²⁵ Egyidejűleg határozatot hoztak a KB Elnökség taglétszámának 10-ről 15-re emeléséről a kollektívabb vezetés megteremtése érdekében és a szavazategyenlőség lehetőségének kizárása miatt. Egyben döntés született arról is, hogy a párt és a társadalom előtt álló legégetőbb problémák megoldására, a szükséges demokratikus szerkezetátalakítás és reform főbb lépéseinek elvi lefektetésére mielőbb ki kell dolgozni a CSKP Akcióprogramját. Ezzel a híres plénummal kezdődött meg az *emberarcú szocializmusnak* is nevezett nevezetes modellváltási kísérlet, a „Prágai Tavasz” időszaka Csehszlovákiában.

A januári központi plénum döntéseit és határozatait – a bevett gyakorlatnak megfelelően – az alsóbb szintű pártszervek és pártalapszervezetek aktívái követték, amelyeken ezúttal valóban parázs vita zajlott az új vezetés feladatairól, lehetséges programjáról, egyáltalán a KB ülésén történekről. Közös volt ezekben az aktívákban, hogy a felszólalók szinte sehol sem elégedtek meg a KB Irodája által kiadott szűkszavú tájékoztató broszúrával, minden részletre kiterjedő információkat követeltek a plénumról, az elhangzott hozzászólásokról, a Novotný személyét ért bírálatokról. Mindez együtt járt az eddigieknél sokkal teljesebb és érdemibb tájékoztatási politika melletti egyöntetű kiállással. Ennek nyomán egész Csehszlovákia legtekintélyesebb felsőoktatási intézményében, a prágai Károly Egyetemen tartott gyűlésen a felszólalók már ekkor követelték Novotný menesztését a köztársasági elnöki posztról is és kizárását a Központi Bizottságból.²⁶ Erőteljesen szorgalmazták továbbá az elmaradt rehabilitáció érdemi véghezvitelét, a koncepciók perek által érintettek sérelmeinek teljes jogi, állampolgári és politikai orvoslását. A nemzeti problémák kérdéskörében pedig sürgették az állam föderatív alkotmányjogi átalakítását. Kiálltak egy, a sajtószabadság alkotmányos alapelvét is gyökeresen újragondoló sajtótörvény megalkotása, a széles közvélemény tájékoztatásának alapvető fontossága, valamint a hatalom értelmiséggel fennálló viszonyának demokratizálása mellett. Sürgették az előző bő egy évtizedben politikai okokból – részben a magyar 1956-os forradalom melletti kiállításuk miatt – állásukból és a tudományos életből eltávolított egyetemi, főiskolai tanárok és oktatók visszavételét a katedrára.²⁷

Ezek a követelések – főként az előzőekben vázolt és már évek óta érlelődő előzmények hatásának köszönhetően – nem maradtak hatástalanok. A változások elsőként és legszembetűnőbben a *tájékoztatás*, a médiapolitika terén mutatkoztak meg. A „felülről lefelé” történő hírközlés és információáramlás eddigi titkosságának megszüntetése – karöltve a széles közvélemény tájékoztatásával – az új első titkár személye hitelességének problémájaként jelent meg nem csupán a párttagság, hanem az egész társadalom előtt is.²⁸ Ugyanígy kiemelt fontosságúvá lépett elő az addig rendre kozmetikázott hangulatjelentések helyett a lakosság tényleges véleményéről, az egyes határozatok végrehajtásával összefüggő valós gondokról beszámoló jelentések készítése és eljuttatása a CSKP központjába annak érdekében, hogy a valós problémákra valós megoldások születhessenek a jövőben. A Dubček-féle vezetés mindezt ígéretet is tett, és kötelezettséget vállalt arra, hogy a vázolt problémakör a párt *Akcióprogramjának* tervezetét kidolgozó ad hoc bizottság napirendjén kiemelten fog szerepelni.

A sajtóban és a rádióban tehát új szelek kezdtek fújdogálni a januári plénum után. Kialakult egy – a korábbi állapotokhoz viszonyítva mindenképpen – kötetlen, felszabadult és bíráló léghő a lapokban, a publicisztikákban, valamint az elektronikus hírközlő médiumokban. Bizonyos kezdeti tartózkodás után a szabadabb gondolkodás megjelent magában a központi pártlapban, a *Rudé právo*-ban is. Minőségi változás indult el, megjelentek a valódi sajtószabadság jegyei. Az addig érinthetetlen kérdések, mint a párttal és a vezetéssel kapcsolatos problémák, egyre nagyobb intenzitással láttak napvilágot a lapok hasábjain. Különösen jelentős helyet foglalt el ebben a folyamatban a televízió és a rádió publicisztikai tevékenysége, a kommentárok és az interjúk. Ezekben megszólaltatták az Írószövetség új elnökét, Eduárd Goldstückert (itt kell megjegyezni, hogy az Írószövetség előző évben betiltott orgánuma helyébe lépő *Literární listy* c. hetilap a „Prágai Tavasz” egyik vezető véleményformáló tényezőjévé nőtte ki magát az 1968-as év során), továbbá az új kurzus politikusait, a pártelnökség régi és új reformpárti tagjait, így többek között Ota Šíket és Josef Smrkovskýt is. A televízió politikai vitaesteket tűzött műsorára, ahol immár kötöttségek nélkül lehetett elemezni és vitatni az aktuális belpolitikai kérdéseket. Még januárban a *Rudé právo* – a CSKP KB Elnökségének határozata alapján – széles véleménycserét célzó cikksorozatot kezdett el publikálni a készülő *Akcióprogram* egyes kérdéseiről, így a társadalom előtt álló legégetőbb problémákról is. A szigorú cenzúra a gyakorlatban lényegesen enyhült már azt megelőzően, hogy ennek jogszabályi hátterét megteremtették volna. A tájékoztatás kérdésével foglalkozó diplomáciai források már 1968. február közepén azt emelik ki, hogy a csehszlovák újságírók körében egyöntetű a törekvés a sajtócenzúra eddigi gyakorlatának – különösen is az előzetes cenzúrának – a megszüntetésére.²⁹

A változás megjelent a külpolitikai tudósítások vonalán is. A szerkesztők egyes, addig kényesen kezelt nemzetközi kérdéseket önállóan kezdtek elemezni, értékelni (közel-keleti helyzet, a németkérdés „másfajta” megvilágítása stb.), korábban elhallgatott problémákat feszegettek, továbbá az egyes események bemutatásakor elkezdtek átvenni a nyugati hírügynökségek tudósításait is. Minderről a KB Ideológiai Osztályának illetékese az alábbiakat nyilatkozta: „a sajtónak kivételes esetektől, hivatalos anyagoktól eltekintve joga van önálló véleményt, értékelést alkotni nemzetközi kérdésekben is...” A lapok ettől kezdve bővebben, színesebben,

érdekesebben írtak a nyugati országokról, az ott élő emberek mindennapjairól. Ennek azonban bizonyos szempontból az ellenkezője is igaz volt: a „nagy testvér”, a Szovjetunió belső problémáit és társadalmi gondjait is görcső alá vették, a vele való foglalkozás is „nyíltabb, őszintébb lett”. Sztjepan V. Cservonyenko prágai szovjet nagykövet, aki a későbbiekben igen lényeges szerepet játszott ennek a drámai esztendőnek az eseményeiben, erről sokat sejtetően így vélekedett: „helyeslik és egyetértenek azzal, hogy a csehszlovák sajtó foglalkozzék [sic!] a szovjet belső problémákkal is, *csak vigyázni kell a megfelelő arányokra.*” (Kiemelés – E. R.)

A Csehszlovák Hírügynökség (CTK) új elveként napi gyakorlattá vált, hogy lehetőség szerint minden fontos eseményről azonnal tájékoztatást kell adni, a közlésben – amennyiben arra mód nyílik – meg kell előzni a külföldi hírügynökségeket, a külföldi hírek döntő többségét pedig ki kell adni a sajtó számára.

A vázolt folyamatoknak erőteljes lökést adott a CSKP KB Elnökségének 1968. március 4-én hozott határozata, amely gyakorlatilag megszüntette az előzetes cenzúrát, és lényegében felszámolta annak központi hatóságát, megvonva tőle addig gyakorolt jogköreit. Az új sajtótörvény elfogadását és a cenzúra teljes eltörlését (1968 júniusa) megelőzően ez volt a legfontosabb lépés Csehszlovákiában a *sajtószabadság* megteremtése felé.

Összefoglalóan elmondhatjuk (az illetékes magyar diplomata szavaival), hogy Csehszlovákiában 1968 kora tavaszán „*megnyíltak a csatornák, amelyeken a legkülönbözőbb nézetek jutnak a nyilvánosság elé.*”³⁰

Természetesen a megindult folyamatok bel- és külföldön egyaránt ellentmondásos érzelmeket kavartak. Igaz ugyan, hogy maga a reform a CSKP újonnan megválasztott legfelsőbb vezető testületeinek határozataival indult el, annak eredményeit azonban a párttagságnak és a társadalomnak nem minden tagja tudta és akarta a magáénak vallani. Éppen a kiváltságaikat és előnyös pozícióikat féltő funkcionáriusok lettek az új kurzus első bírálói. Kezdetből fogva jelentkezett körükben a zavarodottság, a nyilvánosság kritikájától való félelem, az egykori vélt vagy valós bűneikkel való szembenézés elhárítására irányuló törekvés. A korabeli pártzargonon hivatalos nyelvezetével élve, veszélybe került a bolsevik gyökerű mozgalmakban olyannyira kikezdehetlen *pártegység*. A bírálóknak természetes szövetségesei is akadtak, mégpedig leginkább a szomszéd államok pártjainak vezetői körében. Elsősorban a keletnémet, a lengyel, a bolgár és a szovjet hivatalos politika nézte már a kezdetektől fogva mély gyanakvással – ami az idő előrehaladtával csak erősödött – a csehszlovák párt által szabadjára engedett és felvállalt politikai, társadalmi reformokat. Erről tanúskodik az a Cservonyenko által 1968. február elején adott „helyzetértékelés” is, amit Kovács Imre prágai magyar nagykövet jelentésében a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Politikai Bizottságának tagjai is megismerhettek.³¹

Ebből megtudhatjuk, hogy a prágai szovjet diplomáciai képviselő vezetője – már az eseményeknek e korai szakaszában – a szovjet vezetés attitűdjeit és későbbi döntéseit alapjában meghatározó zsigeri félelmek és előítéletek egész tárházát vonultatta fel. Az általa küldött jelentéseken keresztül ugyanakkor ezek a félelmek a moszkvai Politbüro tagjaiban is lecsapódtak, akik aztán a nagykövetségi jelentések és egyéb forrásaik révén kialakult képzetek alapján fogalmazták meg a Cservonyenkónak küldött utasításait. Ez utóbbiak pedig tovább erősítették a prágai szovjet helytartó negatív viszonyulását a csehszlovákiai eseményekhez, ami egyfajta ördögi körhöz vezetett. A szovjet diplomata a prágai magyar nagykövetségnél tett látogatása során kihangsúlyozta, hogy az NDK és a bolgár nagykövetség rosszallása kapcsán „valóban látni kell a jelenlegi [csehszlovák] belpolitikai helyzet veszélyes oldalait is”. A Novotny-vonal kritikusaik között már ekkor észrevételezi az „ellenséget”: „...helyes, demokratikus módszerek hangsúlyozása mellett az alapelvek megváltoztatását kívánják. Ez a csoport nyíltan vagy kimondatlanul *antiszocialista és szovjetellenes* célokat követ.” (Kiemelés – E. R.) Cservonyenko ezeknek az elemeknek a bázisát az 1945 után „fel nem számolt és a pártba befurakodott” kis- és középpolgárság tagjai között vélte felfedezni, akik között – a nagykövet megállapítása szerint – jelentős erőt képviselnek a főként német területekről származó zsidók. A szovjet diplomata hozzátette még, hogy az egyre erősödő csehszlovákiai *sajtószabadság a problémák egyik legfőbb területe*. Különösen a televízió és még inkább az Írószövetség lapját tartotta a szovjet- és rendszerellenes erők két fő bázisának.

Az északi szomszédunkban működő sajtó korábbiakhoz képest sokkal kiterjedtebb potenciálja a „Prágai Tavasz” reformkurzusához való viszonyulás alapproblémáját jelentette a magyar vezetők számára is. Ennek a jelentősége főként 1968 kora nyaratól kezdődően erősödött fel. Nyilván nem véletlenül pont ekkortól. 1968. június 6-án ugyanis – kiteljesítve az addigi folyamatokat – az Oldřich Černík vezette csehszlovák kormány határozatot fogadott el a cenzúra eltörléséről szóló törvényjavaslat benyújtásáról a parlamentnek, amit mintegy három héttel később a Nemzetgyűlés el is fogadott (a képviselők ennek megfelelően módosították a sajtótörvényt).³² Ugyanerre az időszakra esett még két jelentős releváns esemény, ami különösen érzékenyen érintette a magyar pártvezetést. Közülük az első a következő volt: Nagy Imre kivégzésének tizedik évfordulóján „Szintén egy évforduló” címmel cikk jelent meg az Írószövetség már emlegetett lapjában, a *Literární listy*ben, amely kegyelettel emlékezett a magyar 1956 miniszterelnökre. Ez a cikk rendkívül felbőszítette Kádár Jánost, ráadásul épp egy olyan lélektani pillanatban, amikor Dubčekék leginkább számítottak a velük szemben addig legalább

megértő és kiváró álláspontra helyezkedő magyar pártvezető támogatására. A másik ilyen eseménynek a híres *Kétezer szó* (*Dva tisíce slov*) címet viselő kiáltvány publikálása számított. Ez a manifesztum Ludvík Vaculík újságíró-szerkesztő megfogalmazásában 1968. június 27-én látott napvilágot egyszerre négy országos folyóiratban. Hetven neves csehszlovákiai értelmiségi tett hitet benne a sajtószabadság, a pluralizmus és a valódi demokrácia mellett. A kiáltványt leadta a csehszlovák televízió és a rádió is, így annak tartalma valóban a társadalom széles köreihez eljutott. A *Kétezer szó* megfogalmazásával a szerzőknek az volt a célja, hogy megmutassák – elsősorban a helyi közösségeknek és a szocialista társadalom „vezető erejének”, vagyis a munkásoknak –, hogy mi az, amit tenniük kell a reformok, az igazi demokrácia továbbfejlesztése és egy esetleges konzervatív fordulat megakadályozása érdekében. Azt akarták elérni, hogy húsz év diktatúra után az emberek ténylegesen vegyék kezükbe saját sorsuk irányítását, és ha kell, céljaik elérése érdekében alakítsanak helyi bizottságokat, vagy akár forduljanak a passzív ellenállás politikai eszközéhez.³³

Az MSZMP számára mindez már egyenlő volt a Rubiconnal: ezek az események az ő szemükben ténylegesen a rendszer alapjait feszegették – a hivatalos Budapest kedvezőtlen és fagyos reakciója nem is váratott sokáig magára. A „Szintén egy évforduló”-ra a magyar vezetés először (párt)diplomáciai válaszlépéseket tett, majd a Politikai Bizottság 1968. július 4-i ülésén „egyre aggasztóbbnak” ítélték a csehszlovákiai helyzetet. A *Kétezer szóról* ugyanezen az ülésen maga Kádár jelentette ki, hogy az „tendenciájában az ellenforradalom platformja és szervezett fellépés a szocializmus ellen”, majd konklúzió gyanánt így zárta aggodalmait: „létfonosságú kérdés van napirenden: megmarad-e Csehszlovákia szocialista országnak?”³⁴ Láthatjuk, hogy a magyar vezetés ekkorra már nagyon is osztotta a szovjetek félelmét a csehszlovákiai sajtó- és vélemény szabadság kiteljesedése miatt.³⁵

A tájékoztatási politika miatti zsigeri görcsökre mutat rá az a jelentés is, amit a magyar külügyminisztérium sajtóosztályának illetékese, Csákány István készített 1968. június 19-én az 1948-ban kötött barátsági szerződés meghosszabbítása céljából hivatalos látogatáson Budapesten tartózkodó Dubček és Černík vezetete prágai párt- és kormányküldöttséget kísérő csehszlovák sajtódelegáció magatartásáról. A delegáció cseh és szlovák tagjainak egymással szembeni titkolózása, az etnikai alapú kölcsönös panaszok, vádaskodások hangoztatásának elemzése kapcsán a magyar külügyi illetékes megjegyzi: „...egyes megnyilatkozásuk vagy álláspontjuk sok eltévelyedettséget, következetlenséget, az események összefüggéseinek nem ismerését, a nyugati sajtó által történt befolyásolást, nacionalizmust, vélt vagy tényleges sérelmeket tükrözött. Belső problémáik rendezésének útját nem a párt vezető szerepének megerősítésében, a szocialista demokrácia megszilárdításában, a jobb- és baloldali szektás nézetek és megnyilvánulások elleni következetes harcban, a szocialista internacionalizmus megerősítésében látják. Beszélnek ugyan erről, de többségük szerint a nemzetiségi kérdés megoldása, a sajtószabadság biztosítása, szükség esetén a sztrájk lehetősége és sok más »vívmány« törvényesítése teszi majd stabilá belpolitikai helyzetüket.”³⁶ A későbbi tragikus események hamar megmutatták, hogy ebben – sok honfitársukkal együtt – mekkorát tévedtek.

Bízom benne, hogy a fentiek során sikerült érzékeltetni az egykorvult Csehszlovákia által a kelet-közép-európai szovjet dominanciájú blokkban megtett sajátos utat, amely egyrészt a „létező szocializmus” rendszerének talán legtovább eljutó reformkurzusához vezetett, másrészt pedig a Szovjetunió egy újabb, saját szövetségese elleni intervencióját idézte elő. A „Prágai Tavasz” országának kiemelten fontos katonaföldrajzi és stratégiai pozíciója, valamint a bolsevik gyökereitől elszakadni képtelennek bizonyuló rendszer politikai alapkereteinek érdemi feszegetése együtt vezetett az erőszakban fogant és csak az erőszak nyelvén értő birodalom reflexszerű reakciójához: a katonai megszálláshoz. Ahhoz a katonai megszálláshoz, ami Keleten és Nyugaton is lezárta a (még megmaradt) illúziók korát.

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XIX-J-1-j Külügyminisztérium TÜK-iratok

M-KS 288. f. 5. cs. Az MSZMP Politikai Bizottságának jegyzőkönyvei

Hadtörténelmi Levéltár (HL)

MN VIII. 38. f. Magyar Néphadsereg Vezérkara (MNVK) Hadműveleti Csoportfőnökség iratai

Hivatkozott szakirodalom

Diószegi–Harsányi–Németh (szerk.), 1997

20. századi egyetemes történet. II. kötet. 1945–1995, Európa. Szerkesztette Diószegi István – Harsányi Iván – Németh István. Budapest, Korona Kiadó.

Ehrenberger (szerk.), 2006

„A dolgozó népet szolgálom!” Forráskiadvány a Magyar Néphadsereg Hadtörténelmi Levéltárban őrzött irataiból 1957–1972. Szerkesztette Ehrenberger Róbert. Budapest, Tonyo-Gráf Nyomdai és Grafikai Stúdió (Hadtörténelmi Levéltári Kiadványok, sorozatszerkesztő: Szijj Jolán).

Kun, 2008

Kun Miklós: *A „Prágai Tavasz” titkos története.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Pataky, 2008

Pataky Iván: *A vonakodó szövetséges. A Magyar Néphadsereg közreműködése Csehszlovákia 1968. évi megszállásában.* H. n., Rastafari Bt.

The Prague Spring 1968

The Prague Spring 1968. A National Security Archive Documents Reader. Comp. and ed. by Jaromír Navrátil [et al.], translated by Mark Kramer, Joy Moss, Ruth Tosek, headnotes and additional documents provided by Mark Kramer. Budapest, CEU Press, 1998.

Kratochvíl–Povolný, 2004

Kratochvíl, Jan – Povolný, Daniel: *21.8.1968 Okupace Československa Vojsky Varšavské Smlouvy; Český a slovenský exil 20. století.* Brno, Meadow Art, [cseh, angol, német és orosz nyelvű kiadás].

---

¹ The Prague Spring 1968: 3–4.

² Diószegi–Harsányi–Németh (szerk.), 1997: 328.

³ Láthatjuk, hogy – hasonlóan a párhuzamosan ekkoriban zajló magyarországi folyamatokhoz – a rehabilitáció és a gottwaldi időszakban elkövetett jogsértések orvoslása Csehszlovákiában is csak igen felemásra és egyoldalúra „sikeredett”: a nem kommunista áldozatok és hozzátartozóik gyakorlatilag teljesen kimaradtak belőle.

⁴ Diószegi–Harsányi–Németh (szerk.), 1997: 328–329.

⁵ MNL OL XIX-J-1-j 24. doboz. 00433/7-1968. sz. jelentés: a KÜM II. Területi Osztályának feljegyzése a CSKP KB vezetésében beállott személyi változások háttéréről – 1968. január 16. (Készült Kovács Béla referens és Forgács Egon főosztályvezető megfogalmazásában.)

⁶ <https://www.independent.co.uk/news/obituaries/ota-sik-550355.html>;

<https://www.marxists.org/archive/sik/1972/third-way/index.htm>, letöltés időpontja: 2018. április 4.

⁷ MNL OL XIX-J-1-j 24. doboz. 00433/7-1968. sz. jelentés: a KÜM II. Területi Osztályának feljegyzése a CSKP KB vezetésében beállott személyi változások háttéréről – 1968. január 16. (Készült Kovács Béla referens és Forgács Egon főosztályvezető megfogalmazásában.)

⁸ <https://www.independent.co.uk/news/obituaries/ota-sik-550355.html>;

<https://www.marxists.org/archive/sik/1972/third-way/index.htm>.

⁹ MNL OL XIX-J-1-j 24. doboz. Lásd a már hivatkozott 00433/7-1968. sz. jelentést.

¹⁰ The Prague Spring 1968: 4.

¹¹ 1945 végén a szovjet és az amerikai csapatok egyaránt elhagyták Csehszlovákiát.

¹² Csehszlovák Szocialista Köztársaság (1968. december 31-ig Csehszlovákia hivatalos neve).

¹³ HL MN VIII. 38. f. „Zala” (1968): 4.d./8. öe. Feljegyzés a Szovjetunió honvédelmi minisztere és a Magyar Népköztársaság honvédelmi minisztere között, 1968. szeptember 4-én, Moszkvában lefolytatott megbeszéléstről. Közli nyomtatásban: Ehrenberger (szerk.), 2006: 201–205.

¹⁴ Jacob Beam prágai amerikai nagykövet 1968. május 28-án világosan kifejezésre juttatta Washington távolságtartó álláspontját a reformkurzussal kapcsolatban, amikor saját kérésére fogadta őt Jiří Hájek csehszlovák külügyminiszter. A Lyndon Johnson elnök vezette amerikai adminisztráció valóban következetesen került minden olyan diplomáciai vagy gazdasági jellegű intézkedést 1968 tavaszán és nyarán, amiből a külvilág arra következtethetett volna, hogy az USA támogatja a prágai változásokat. Vö. The Prague Spring 1968: 87.

¹⁵ The Prague Spring, 1968: 4.

¹⁶ Az Egyesült Arab Köztársaság (EAK) 1958. február 1-jén jött létre Egyiptom és Szíria politikai egyesülésével, amihez még az év március 8-án csatlakozott Jemen is. A közös államfő Gamal Abden-Nasszer egyiptomi elnök lett. Később az államok közötti közjogi kapcsolat felbomlott, mivel Szíria önálló államként 1961-ben kivált a szövetségből, Egyiptom azonban továbbra is megtartotta az EAK hivatalos állami megnevezést.

¹⁷ Ennek a kongresszusnak és az azt követő folyamatoknak a szovjet értékeléséről számol be az a diplomáciai jelentés, amit Kovács Imre prágai magyar nagykövet küldött meg a magyar külügynek 1968 februárjában. Lásd itt: MNL OL XIX-J-1-j 24. doboz. 00433/23-1968. sz. jelentés a Cservonyenko prágai szovjet nagykövettel lezajlott találkozóóról – 1968. február 5.

¹⁸ The Prague Spring 1968: 4–5.

¹⁹ Pataky, 2008: 9.

²⁰ A Novotný és Dubček közötti ellentétekről lásd – többek között – az MSZMP Politikai Bizottsága 1968. január 23-i ülésének jegyzőkönyvét. MNL OL M-KS 288. f. 5/444. öe.

²¹ MNL OL XIX-J-1-j 24. doboz. 00433/1968. sz.: a KÜM II. Területi Osztályának feljegyzése a CSKP KB vezetésében beállott személyi változásokról – 1968. január 8. (Készült Kovács Béla referens megfogalmazásában.)

²² MNL OL XIX-J-1-j 24. doboz. 00433/1-1968. sz.: a KÜM II. Területi Osztályának feljegyzése a CSKP KB januári ülésének szlovákiai visszhangjáról. Készült a pozsonyi magyar főkonzulátus 1968. január 10-i jelentése alapján, amit Kovács Imre prágai magyar nagykövet másnap továbbított a KÜM-be.

²³ Mezőgazdasági szakember, termelősövetkezeti elnök, 1968-ban nemzetgyűlési képviselő és az illetékes parlamenti szakbizottság elnöke. 1966 óta a CSKP KB tagja. Az 1968. januári plénumon a kibővített létszámú Elnökség tagjává választották.

²⁴ Részletesen és izgalmasan elemzi ezeket az eseményeket és azok hátterét Kun Miklós a témában írt alapvető munkájában. Lásd: Kun, 2008: 24–48.

²⁵ A csehszlovákiai reformkurzus későbbi névadója 1963 és 1968 között a CSKP szlovákiai „fiókpártjának”, a Szlovák Kommunista Párt Központi Bizottságának első titkári posztját töltötte be (ekként tagja volt a CSKP KB Elnökségének is).

²⁶ A rendszer korábbi vezérének teljes bukása hamarosan be is következett. Novotnýnak 1968. március végén kellett távoznia a köztársasági elnöki székéből a saját fiát is kínosan érintő korrupciós botrány, valamint a híres-hírhedt Šejna-ügy miatt. Lásd erre részletesen: Kun, 2008: 56–57.; Kratochvíl–Povolný, 2004. 58–66. Marcela Bukovská visszaemlékezése (cseh nyelven).

²⁷ MNL OL XIX-J-1-j 24. doboz. 00433/15-1968. sz.: Kovács Imre prágai magyar nagykövet jelentése a KB plénium ülése után megtartott pártaktívákról (1968. január 30.).

²⁸ MNL OL XIX-J-1-j 24. doboz. 00433/28-1968. sz. jelentés; tárgya a tájékoztatási terület helyzete és néhány problémája Csehszlovákiában. Készült a prágai magyar nagykövetségen (Barity Miklós nagykövetségi ügyvivő értesülései egyes csehszlovák pártszervek, tájékoztatási szervek és a kultuszminisztérium illetékeseitől szerzett információk alapján). Kelt: 1968. február 19-én.

²⁹ Uo.

³⁰ Uo.

³¹ MNL OL XIX-J-1-j 24. doboz. 00433/23-1968. sz.: a prágai magyar nagykövet 1968. február 5-én kelt jelentése Sztjepan Cservonyenko szovjet nagykövetnek a csehszlovák helyzetről adott értékeléséről. A jelentést a KÜM megküldte Kádár Jánosnak, Biszku Bélának és Komócsin Zoltánnak is.

³² The Prague Spring 1968: Chronology of events Czechoslovakia 1967–1969, xxx. (A hivatkozott forráskiadvány egy részletes kronológiával kezdődik, amelynek lapszámozása római számok – tehát igazából a kronológia 30. oldaláról van szó.)

³³ Ebből világosan láthatjuk, hogy a *Kétezer szó* szerzői erős kritikával szemlélték még a Dubček vezette CSKP vezető pozícióját is, tehát abszolút rendszerkritikusok voltak – ennyire messzire még a legradikálisabb prágai kommunista reformerek sem akartak eljutni 1968-ban.

³⁴ MNL OL M-KS 288. f. 5/459. öe. – az MSZMP PB 1968. július 4-i ülésének jegyzőkönyve.

³⁵ Dubček és Černík ezekre a félelmekre reagálva határozottan nyugtatni próbálták az MSZMP és a magyar kormány vezetőit. Erre utal, hogy amikor 1968. június 14-én a Kádár Jánossal, Biszku Bélával és Fock Jenővel folytatott hivatalos budapesti tárgyalásokon szóba került a tájékoztatási politika helyzete Csehszlovákiában, a prágai reformkurzus vezetői hangsúlyozták: az, hogy ellenforradalom van-e Csehszlovákiában, „jelenleg még teljesen nyitott kérdés. [...] Reális veszélyt látnak a szocialistaellenes erők szervezkedésében, amelyek a jelenlegi körülmények között a sajtóban és a hírközlő szervezetben nyilvánosan is fellépnek.” Majd később Dubček még leszögezte: Csehszlovákiában „nem akármilyen demokráciáról van szó, hanem szocialista demokrácia megvalósítása a céljuk. [...] Ha olyan mértékű lenne a szocializmusellenes erők csoportosulása, ami a dolgok lényegét befolyásolná, [...] a szocialista hatalmat veszélyeztetné, *nem fog remegni sem a kezük, sem a térdük, hogy ezek ellen fellépjenek.*” (Kiemelés – E. R.) Lásd erre: MNL OL XIX-J-1-j 23. doboz. 001169/34-1968. sz.: a KÜM tájékoztató jelentése a Politikai Bizottságnak és a Kormánynak a csehszlovák párt- és kormányküldöttséggel folytatott 1968. június 13–14-i tárgyalásokról.

³⁶ MNL OL XIX-J-1-j 23. doboz. 001169/27-1968. sz. jelentés; tárgya: a KÜM Sajtó Osztálya tájékoztatást ad a csehszlovák újságírócsoport magyarországi tartózkodásáról. Kelt: 1968. június 19-én.